JOURNAL OF POPULATION AND SOCIAL STUDIES Volume 8 Number 1 July 1999

การเลือกใช้แหล่งบริการวางแผนครอบครัวในประเทศไทย พ.ศ. 2539

*อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์**

บทนำ

เป็นที่ทราบกันดีว่าประเทศไทยประสบความสำเร็จในด้านการวางแผนครอบครัวเป็นอย่างมาก เพราะสามารถลดระดับภาวะเจริญพันธุ์ลงได้อย่างรวดเร็วในระยะเวลาอันสั้น และการลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ไม่ได้เกิดเฉพาะในเขตเมืองเท่านั้น แต่เกิดขึ้นแม้ในกลุ่มผู้ที่ได้รับการศึกษาน้อยและอยู่ในชนบทนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2517 เป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงทัศนคติและพฤติกรรมการมีบุตรซึ่งเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนี้ มีลักษณะที่ควรแก่การใช้คำว่า การปฏิวัติขนาดครอบครัว (Reproductive Revolution) ของประเทศไทย (จอห์น โนเดล และคณะ, 2530)

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ภาวะเจริญพันธุ์ลดลงอย่างรวดเร็วก็คือ การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ ทำให้คู่สมรสมีความต้องการที่จะวางแผนครอบครัวกันมากขึ้น และที่สำคัญมากไปกว่านั้นคือ การดำเนินงานโครงการวางแผนครอบครัวที่มีประสิทธิภาพ มีการกระจายแหล่งบริการอย่างหลากหลายและทั่วถึง (Availability) ทั้งของภาครัฐและเอกชน คนทั่วไปมีโอกาสเข้าถึงบริการได้ง่าย (Accessibility) ซึ่งมีผลโดยตรงต่ออัตราการใช้การวางแผนครอบครัวโดยไม่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของความเป็นเมืองซึ่งเป็นปัจจัยระดับชุมชนหรือการศึกษา ซึ่งเป็น ปัจจัยระดับบุคคล (Rodrigues, 1978) นอกจากนี้การบริการวางแผนครอบครัวของไทย ยังมีวิธีการคุมกำเนิดให้เลือกอย่างหลากหลาย ทั้งแบบชั่วคราวและถาวร อีกทั้งมี

* สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ต.ศาลายา อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม 73170
E-mail : pracr@mahidol.ac.th

การพัฒนาระบบการให้บริการแบบใหม่ ๆ (Rosenfild, et. al, 1982) ทำให้คู่สมรสมีโอกาสเลือกใช้วิธีการคุมกำเนิดที่เหมาะสมกับความต้องการของตนเองมากขึ้น

สำหรับความหลากหลายของแหล่งบริการวางแผนครอบครัวนั้น แหล่งบริการที่เป็นของรัฐ จะมีความหลากหลายในระดับของการบริการ บุคลากรผู้ให้บริการ ความใกล้ไกลของสถานบริการ และความซับซ้อนของวิธีการคุมกำเนิด ส่วนแหล่งบริการของเอกชนนั้นมีความหลากหลายในรูปแบบของการพาณิชย์ อาทิ ร้านขายยา คลินิคเอกชน และรูปแบบขององค์กรเอกชนต่างๆ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าความหลากหลายของแหล่งบริการที่มีให้เลือกและเข้าถึงได้ง่ายนี้เองที่เป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งของความสำเร็จของโครงการวางแผนครอบครัว ดังนั้น การศึกษาในเรื่องการกระจายหรือการเลือกใช้แหล่งบริการวางแผนครอบครัวจึงยังคงมีความจำเป็น เพราะนอกจากจะใช้เป็นแนวทางในการวางแผน เพื่อลดต้นทุนของรัฐและกระตุ้นให้เอกชนมีส่วนร่วมมากขึ้นแล้ว ยังสามารถนำไปปรับปรุง และพัฒนากระบวนการให้บริการของรัฐเพื่อให้มีประสิทธิภาพสูงสุด และบรรลุเป้าหมายทั้งในแง่ความครอบคลุมของการใช้บริการ และในแง่การจัดสวัสดิการให้แก่ประชาชนอีกด้วย

แหล่งข้อมูลและวิธีการวิเคราะห์

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา เป็นข้อมูลจากโครงการสำรวจภาวะคุมกำเนิดในประเทศไทย พ.ศ. 2539 ซึ่งดำเนินการโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ประชากรที่อยู่ในข่าย คือสตรีวัยเจริญพันธุ์ อายุระหว่าง 15-49 ปี ทั้งที่เป็นโสดและแต่งงานแล้ว การสุ่มตัวอย่างใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบหลายขั้นตอน โดยยึดหลักความน่าจะเป็นของสัดส่วนขนาดประชากร (Probability Proportional to Size หรือ PPS) และทำการสัมภาษณ์ด้วยแบบสอบถามที่สร้างขึ้น ใช้เวลาในการเก็บข้อมูลภาคสนามนานประมาณ 4 เดือน เริ่มตั้งแต่เดือนกันยายนถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2539 ได้สตรีที่เป็นตัวอย่างทั้งสิ้น 9,558 ราย จากทั่วประเทศ (อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์และคณะ,

2540) ในที่นี้จะทำการศึกษาเฉพาะสตรีที่สมรสอยู่ในช่วงเวลาที่สัมภาษณ์จำนวน 6,780 ราย

สำหรับวิธีการวิเคราะห์นั้น จะทำการวิเคราะห์การกระจายและการเลือกใช้การบริการวางแผนครอบครัวของประเทศไทยในลักษณะของการแสดงตารางสถิติ ซึ่งได้มีการจัดทำตารางสถิติเกี่ยวกับการใช้และการเข้าถึงบริการวางแผนครอบครัว จากแหล่งบริการของรัฐและเอกชนในประเทศไทย มาอย่างต่อเนื่องในปี พ.ศ. 2525, พ.ศ. 2529 และ พ.ศ. 2530 (อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์ และ พีรสิทธิ์ คำนวณศิลป์, 2525 ; อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์ และมะลิ ลิวนานนท์ชัย, 2529 ; มะลิ ลิวนานนท์ชัย, 2530) ในการศึกษาครั้งนี้ก็เช่นกันที่จะทำการวิเคราะห์ การกระจายและการเลือกใช้แหล่งบริการวางแผนครอบครัวว่ามีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง รวมทั้งศึกษาความแตกต่างทางด้านเศรษฐกิจสังคมของสตรีที่มาใช้บริการ วิธีการคุมกำเนิดโดยจะเปรียบเทียบระหว่างภาค เขตเมืองและเขตชนบท เพื่อดูว่าการเลือกใช้แหล่งบริการมีความแตกต่างกันอย่างไร นอกจากนี้ยังทำการศึกษาความพึงพอใจของผู้ใช้บริการต่อแหล่งบริการคุมกำเนิด ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางในการปรับปรุงคุณภาพการบริการของภาครัฐให้ดีขึ้นอีกด้วย

ผลการศึกษา

ลักษณะทั่วไป

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้เป็นสตรีสมรสแล้วที่มีอายุระหว่าง 15-49 ปี มีอายุเฉลี่ย 32 ปี ส่วนใหญ่อยู่ในเขตชนบท (7 ใน 10 คน) และทำงานในภาคเกษตรกรรม (ร้อยละ 46) รองลงไปคือ แม่บ้านและทำงานธุรกิจหรือค้าขายในสัดส่วนที่เท่ากัน (ร้อยละ 14) และขายแรงงาน (ร้อยละ 12) ส่วนในด้านการศึกษาพบว่าสตรี 9 ใน 10 คน มีการศึกษาอย่างน้อยประถมปีที่ 4 โดยผู้ที่มีการศึกษาสูงกว่าชั้นประถม 4 มีมากกว่าครึ่ง (ร้อยละ 52)

การกระจายและการเลือกใช้แหล่งบริการวางแผนครอบครัว

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2524 - 2539 ตามตารางที่ 1) จะเห็นได้ว่าแหล่งบริการของรัฐยังคงมีบทบาทสำคัญที่สุดมาโดยตลอด ส่วนเอกชนเพิ่งจะมีบทบาทเพิ่มขึ้นในระยะหลังที่รัฐได้มีนโยบายส่งเสริม และสนับสนุนให้เอกชนเข้ามามีส่วนร่วมในการวางแผนครอบครัวมากขึ้น เพื่อช่วยลดภาระและค่าใช้จ่ายของรัฐ เพราะในระยะหลังรัฐไม่ได้รับการสนับสนุนทางด้านการเงินจากต่างประเทศ เนื่องจากเห็นว่าประเทศไทยประสบความสำเร็จในด้านการวางแผนครอบครัวอย่างงดงาม และมีอัตราการคุมกำเนิดอยู่ในระดับที่สูงแล้ว สำหรับแหล่งบริการของรัฐที่ได้ลดบทบาทลง ได้แก่โรงพยาบาลชุมชน ซึ่งให้การบริการทำหมันหญิงเป็นส่วนใหญ่ ส่วนแหล่งบริการของรัฐที่มีบทบาทสำคัญมากที่สุด ได้แก่ สถานีอนามัยตำบล เพราะตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีการให้บริการในสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นมาโดยตลอด ส่วนสำนักงานสาธารณสุขอำเภอนั้น ปัจจุบันได้มีการโอนถ่ายงานไปยังแหล่งอื่น ๆ จนเกือบหมดแล้ว

ในการเลือกใช้แหล่งบริการคุมกำเนิดนั้น อาจกล่าวได้ว่าประชาชนเป็นผู้เลือกใช้ที่สำคัญ ทั้งนี้ดูได้จากความแตกต่างทางเศรษฐกิจ สังคม ของสตรีผู้ใช้บริการ พบว่าสตรีที่มีการศึกษาแตกต่างกัน จะใช้แหล่งบริการแตกต่างกันด้วย โดยสตรีที่มีการศึกษาสูงจะเลือกใช้แหล่งบริการของเอกชน ซึ่งหมายถึงศักยภาพในการพึ่งตนเองสูง หรืออาจมีความพอใจในคุณภาพการบริการที่ดีกว่า หรืออาจเป็นเพราะไม่สะดวกที่จะมารับบริการในเวลาทำการปกติ เพราะต้องทำงานด้วยก็อาจเป็นได้ (ตารางที่ 2) ส่วนสตรีที่มีอาชีพซึ่งแสดงฐานะทางเศรษฐกิจ สังคมสูง ก็จะใช้แหล่งบริการของเอกชนมากขึ้นเช่นเดียวกัน (ตารางที่ 3)

ตารางที่ 1 อัตราส่วนร้อยของสตรีที่กำลังใช้บริการคุมกำเนิดจากแหล่งบริการต่าง ๆ โดยเปรียบเทียบระหว่าง CPS2 (พ.ศ. 2524) CPS3 (พ.ศ. 2527) CUPS (พ.ศ. 2530) และ CPS96 (พ.ศ. 2539)

แหล่งบริการ	CPS2 (2524)	CPS3 (2527)	CUPS (2530)	CPS96 (2539)
รัฐบาล	78.2	79.2	82.3	75.3
สถานีอนามัยตำบล	18.3	21.9	25.6	28.6
โรงพยาบาลชุมชน (รพ.ประจำอำเภอ)				
โรงพยาบาลประจำจังหวัด	49.8	16.0	13.2	13.9
โรงพยาบาลประจำจังหวัดอื่น ๆ		7.8	6.7	11.5
สำนักงานสาธารณสุขอำเภอ		4.3	4.3	0.6
ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพ*		3.1	2.2	1.0
หน่วยเคลื่อนที่ของรัฐบาล	10.1	1.1	1.0	0.3
อาสาสมัครของรัฐ		1.6	1.3	1.0
หน่วยงานอื่น ๆ ของรัฐ		1.1	0.8	1.6
เอกชน	21.8	20.8	17.7	24.7
ร้านขายยา		8.3	7.9	13.0
คลินิคเอกชน		7.1	5.9	9.1
โรงพยาบาลเอกชน	4.0	2.1	2.2	
สำนักงานโครงการพัฒนา		0.5	0.5	0.2
หน่วยเคลื่อนที่ของเอกชน		0.2	0.2	-
หน่วยงานอื่น ๆ ของเอกชน		0.4	1.0	0.2
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0
จำนวน	3,581	4,235	4,313	4,988

หมายเหตุ * ศูนย์อนามัยแม่และเด็กเดิม

ที่มา 1 มะลิ สิวนานนท์ชัย การศึกษาสถิติการกระจายและการเข้าถึงบริการวางแผนครอบครัวในประเทศไทย จากการสำรวจตัวกำหนดและผลของแบบแผนการใช้วิธีคุมกำเนิดในประเทศไทย พ.ศ. 2530

2 โครงการสำรวจภาวะคุมกำเนิดในประเทศไทย พ.ศ. 2539

ตารางที่ 2 การกระจายร้อยละของสตรีที่กำลังสมรสอยู่ในปัจจุบัน (CMW) อายุ 15-44 ปี จำแนกตามแหล่งบริการวางแผนครอบครัว และการศึกษา พ.ศ. 2539

แหล่งบริการ	ไม่มีการศึกษา	ประถม 1-3	ประถม 4	ประถม 5-ม.ต้น	ม.ปลายขึ้นไป	รวม
แหล่งบริการของรัฐ	89.0	62.6	83.8	68.9	55.4	75.3
สถานีอนามัยตำบล	37.4	27.8	26.2	35.3	11.0	28.6
โรงพยาบาลของรัฐ	47.0	50.5	52.9	29.4	39.8	42.2
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	4.6	4.3	4.7	4.2	4.6	4.5
แหล่งบริการของเอกชน	11.0	17.3	16.2	31.3	44.7	24.7
ร้านขายยา	5.3	10.0	7.2	17.6	24.1	13.0
อื่น ๆ	5.7	7.3	9.0	13.6	20.6	11.7
รวม	100.0	99.9	100.0	100.1	100.1	100.0
จำนวน	255	135	2,000	1,758	506	4,654

ตารางที่ 3 การกระจายร้อยละของสตรีที่กำลังสมรสอยู่ในปัจจุบัน (CMW) อายุ 15-44 ปี จำแนกตามแหล่งบริการวางแผนครอบครัว และอาชีพ พ.ศ. 2539

แหล่งบริการ	เกษตรกรรม	วิชาชีพ	การค้าธุรกิจ	เจ้าของกิจการ	ฝีมือกึ่งฝีมือ	แรงงานและบริการ	แม่บ้าน	อื่นๆ	รวม
แหล่งบริการของรัฐ	86.6	57.5	64.7	60.1	62.5	72.8	63.6	68.1	75.3
สถานีอนามัยตำบล	38.6	10.0	15.2	18.3	22.8	28.3	21.5	21.7	28.7
โรงพยาบาลของรัฐ	43.6	41.6	45.8	36.5	38.2	38.7	37.8	40.2	42.1
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	44.4	5.9	3.7	5.3	1.5	5.8	4.3	6.2	4.5
แหล่งบริการของเอกชน	13.5	42.4	35.2	40.0	37.5	27.2	36.4	31.8	24.7
ร้านขายยา	5.4	27.1	17.7	17.4	23.5	17.5	19.8	16.3	13.0
อื่น ๆ	8.1	15.3	17.5	22.6	14.0	9.7	16.6	15.5	11.7
รวม 100.0	100.0	99.9	99.9	100.0	100.0	100.0	100.0	99.9	100.0
จำนวน	2,202	328	659	50	160	575	601	94	4,668

หากพิจารณาการมีส่วนในตลาดหรือ market share ของแหล่งบริการ จำแนกตามวิธีคุมกำเนิดแล้ว (ตารางที่ 4) จะเห็นว่า ในภาพรวมของเขตชนบท สถานีอนามัยมีส่วนในตลาดสูงสุด โดยเฉพาะการให้บริการยาฉีดและยาเม็ด รวมกันแล้วมีประมาณหนึ่งในสามของการบริการทั้งหมด รองลงมา ได้แก่ การให้ทำหมันหญิงในโรงพยาบาลของรัฐ ได้แก่ โรงพยาบาลชุมชน โรงพยาบาลจังหวัด และโรงพยาบาลอื่น ๆ รวมกันแล้วมีส่วนในตลาดประมาณร้อยละ 30 สำหรับการมีส่วนในตลาดของแหล่งบริการเอกชนนั้นปรากฏว่า ร้านขายยา และคลีนิคเอกชนที่ให้บริการทำหมันชาย ยาเม็ด และยาฉีด มีส่วนในตลาดประมาณร้อยละ 30 เช่นเดียวกัน

สำหรับเขตเมือง โรงพยาบาลจังหวัด โรงพยาบาลของรัฐและอื่น ๆ มี market share ในการให้บริการวางแผนครอบครัวสูงที่สุด คือการทำหมันหญิงประมาณร้อยละ 30 ส่วนร้านขายยาให้บริการยาเม็ด โดยมี market share สูงกว่าร้อยละ 20 แม้ในเขตเมืองเช่นนี้ สถานีอนามัยรวมถึงศูนย์บริการสาธารณสุขก็มีบริการยาเม็ดและยาฉีดรวมเป็น market share เกือบร้อยละ 10 เช่นเดียวกัน ส่วนคลินิคเอกชนมี market share ในการให้บริการยาฉีด ยาเม็ด และบริการอื่น ๆ รวมกันถึงร้อยละ 11 ซึ่งนับว่าสูงมากสำหรับหน่วยงานของเอกชน

กล่าวโดยรวมแล้วจะเห็นว่า การแบ่งงานจากแหล่งบริการของภาครัฐ โดยภาคเอกชนนั้น ในเขตชนบท เอกชนจะเน้นวิธีคุมกำเนิดในบางวิธี ได้แก่ ถุงยางอนามัยและยาเม็ดคุมกำเนิด (ประมาณ 1 ใน 3) ส่วนการบริการคุมกำเนิดด้วยวิธีอื่น ๆ รัฐยังคงเป็นแหล่งบริการที่สำคัญคิดเป็นสัดส่วนที่มากกว่าร้อยละ 80 ขึ้นไป (ตารางที่ 5) ในเขตเมือง ภาคเอกชนจะมีบทบาทในการให้บริการ ถุงยางอนามัย และยาเม็ดคุมกำเนิดมาก (ประมาณ 3 ใน 4) ส่วนยาฉีดและการทำหมันชาย ภาคเอกชนก็รับภาระไปด้วยเช่นกัน (ร้อยละ 45 และร้อยละ 32 ตามลำดับ) สำหรับการบริการของภาครัฐยังคงเน้นที่ การใส่ห่วงอนามัย การทำหมันหญิงและหมันชาย โดยจะให้การบริการที่โรงพยาบาลของรัฐเป็นส่วนใหญ่ ส่วนยาฉีด ยาเม็ด และถุงยางอนามัย จะให้การบริการที่สถานีอนามัยตำบล (ตารางที่ 5 และ 6)

ตารางที่ 4 อัตราส่วนร้อยของสตรีที่กำลังสมรสอยู่ในปัจจุบัน (CMW) อายุ 15-44 ปี จำแนกตามแหล่งบริการวางแผนครอบครัว และเขตที่อยู่อาศัย พ.ศ. 2539 วิธีคุมกำเนิดและเขตที่อยู่อาศัย พ.ศ. 2539

วิธีคุมกำเนิด	สถานบริการของรัฐ												สถานบริการของเอกชน				
	สอ.	สสอ.	ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพ	กทม.	รพ.ชุมชน	รพ.จังหวัด	รพ.รัฐ (อื่นๆ)	หน่วยแพทย์เคลื่อนที่	อสม./ผสส.	ศูนย์สาธารณสุขมูลฐาน	แพทย์ประจำตำบล	หน่วยแพทย์ทหาร	ร้านขายยา	คลินิกเอกชน	รพ. เอกชน	อื่นๆ	รวม
เขตเมือง																	
ยาเม็ด	5.19	0.15	0.15	0.39	0.62	0.70	1.16	0.15	0.00	0.23	0.00	0.00	20.68	3.64	0.54	0.23	33.77
ถุงยาง	0.00	0.00	0.00	0.23	0.23	0.15	0.23	0.00	0.00	0.00	0.00	0.08	2.87	0.00	0.23	0.00	4.11
ยาฉีด	3.49	0.00	0.23	0.46	0.77	0.77	0.70	0.00	0.23	0.08	0.00	0.00	0.08	4.80	0.46	0.08	12.24
ห่วงอนามัย	0.23	0.00	0.15	0.00	0.39	1.16	0.93	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.31	0.15	0.00	3.41
หมันหญิง	0.15	0.00	0.85	0.00	4.49	14.79	15.57	0.00	0.00	0.00	0.08	0.31	0.00	1.01	3.87	0.08	41.29
หมันชาย	0.23	0.08	0.00	0.31	0.70	0.54	1.32	0.15	0.00	0.15	0.00	0.00	0.00	0.70	0.46	0.54	5.19
รวมทุกวิธี	9.60	0.31	1.47	1.39	7.51	18.51	20.37	0.46	0.23	0.54	0.15	0.39	24.63	11.00	5.73	0.77	100.0
เขตชนบท																	
ยาเม็ด	16.52	0.19	0.09	0.09	0.99	0.16	0.50	0.00	1.27	0.71	0.06	0.03	7.89	1.74	0.00	0.12	30.33
ถุงยาง	0.93	0.03	0.00	0.00	0.19	0.00	0.06	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.53	0.06	0.00	0.03	1.80
ยาฉีด	16.73	0.19	0.00	0.00	1.71	0.47	0.87	0.00	0.09	0.09	0.16	0.03	0.16	5.18	0.06	0.03	25.77
ห่วงอนามัย	1.30	0.03	0.06	0.00	2.46	0.43	0.50	0.03	0.00	0.03	0.00	00.00	0.00	0.09	0.09	0.00	5.06
หมันหญิง	0.71	0.19	0.75	0.03	13.85	10.93	5.65	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.00	0.99	0.68	0.00	33.84
หมันชาย	0.59	0.09	0.00	0.03	0.71	0.59	0.47	0.19	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.47	0.06	0.00	3.20
รวมทุกวิธี	37.75	0.78	0.09	0.19	21.14	12.73	8.44	0.22	1.37	0.84	0.22	0.09	8.94	8.82	0.90	0.90	100.0

ตารางที่ 5 การกระจายร้อยละของสตรีที่กำลังสมรสอยู่ในปัจจุบัน (CMW) อายุ 15-44 ปี จำแนกตามแหล่งบริการวางแผนครอบครัว วิธีคุมกำเนิด และเขตที่อยู่อาศัย พ.ศ. 2539

เขตที่อยู่อาศัย	วิธีคุมกำเนิด						
	ยาเม็ด	ถุงยาง	ยาฉีด	ห่วงอนามัย	หมันหญิง	หมันชาย	ทุกวิธี
เขตเมือง							
แหล่งบริการของรัฐ	**26.0**	**23.6**	**55.2**	**85.0**	**88.2**	**67.8**	**59.2**
สถานีอนามัยตำบล	15.3	0.7	28.8	7.5	0.4	4.7	9.3
โรงพยาบาลของรัฐ	7.4	14.2	18.8	72.0	84.6	48.8	45.1
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	3.3	8.7	7.6	5.5	3.2	14.3	4.8
แหล่งบริการของเอกชน	**74.0**	**76.4**	**44.8**	**15.0**	**11.8**	**32.2**	**40.8**
ร้านขายยา	61.4	70.1	0.9	-	-	-	23.9
อื่น ๆ	12.6	6.3	43.9	15.0	11.8	32.2	40.8
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
จำนวน	413	57	147	45	503	73	1279
เขตชนบท							
แหล่งบริการของรัฐ	67.8	66.7	78.9	95.8	95.0	83.3	81.7
สถานีอนามัยตำบล	54.4	52.3	64.9	25.5	2.2	18.8	36.4
โรงพยาบาลของรัฐ	5.4	12.9	11.8	66.8	89.9	55.0	40.9
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	8.0	1.5	2.2	3.2	3.0	9.4	4.4
แหล่งบริการของเอกชน	**32.2**	**33.3**	**21.1**	**4.2**	**5.0**	**16.7**	**18.2**
ร้านขายยา	26.0	29.6	0.6	-	-	-	8.6
อื่น ๆ	6.2	3.6	20.5	4.2	5.0	16.7	9.6
รวม	**100.0**	**99.9**	**100.0**	**100.0**	**100.1**	**99.9**	**100.0**
จำนวน	**976**	**65**	**797**	**148**	**1287**	**73**	**3558**

ตารางที่ 6 การกระจายร้อยละของสตรีที่กำลังสมรสอยู่ในปัจจุบัน (CMW) อายุ 15-44 จำแนกตามแหล่งบริการวางแผนครอบครัว วิธีคุมกำเนิด และเขตที่อยู่อาศัย พ.ศ. 2539

แหล่งบริการ	ยาเม็ด	ถุงยาง	ยาฉีด	ห่วงอนามัย	หมันหญิง	หมันชาย
เขตเมือง						
สถานบริการของรัฐ	**25.9**	**21.3**	**55.2**	**85.0**	**88.3**	**67.7**
สถานีอนามัยตำบล	15.3	0.7	28.8	7.5	0.4	4.7
สำนักงานสาธารณสุขอำเภอ	0.5	0.8	0.0	0.0	0.1	1.2
ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพ	0.4	0.7	1.9	5.5	2.1	0.0
ศูนย์บริการสาธารณสุขของ กทม.	1.1	5.0	3.5	0.0	0.1	6.4
โรงพยาบาลชุมชน	1.8	5.6	6.6	11.7	11.0	14.0
โรงพยาบาลประจำจังหวัด	2.0	2.9	6.7	33.8	35.8	9.9
โรงพยาบาลอื่น ๆ ของรัฐ	3.5	5.6	5.5	26.5	37.8	24.9
หน่วยแพทย์เคลื่อนที่	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	3.5
อสม. - ผสส.	0.0	0.0	1.6	0.0	0.0	0.0
ศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน	0.7	0.0	0.6	0.0	0.0	2.5
แพทย์ประจำตำบล	0.0	0.0	0.0	.0.0	0.3	0.0
หน่วยแพทย์ทหาร	0.0	0.0	.0.0	0.0	0.7	0.6
สถานบริการของเอกชน	**73.9**	**76.4**	**44.8**	**15.0**	**11.8**	**32.4**
ร้านขายยา	61.4	70.1	0.9	0.0	0.0	0.0
คลินิคเอกชน	10.7	0.7	39.5	9.3	2.4	13.3
โรงพยาบาลเอกชน	1.5	5.6	3.9	5.7	9.3	8.8
อื่น ๆ	0.3	0.0	0.5	0.0	0.1	10.3
รวมทุกแหล่ง	**100.0**	**100.0**	**100.00**	**100.0**	**100.0**	**100.0**
จำนวน	**436**	**53**	**158**	**44**	**533**	**67**

ตารางที่ 6 (ต่อ)

แหล่งบริการ	ยาเม็ด	ถุงยาง	ยาฉีด	ห่วงอนามัย	หมันหญิง	หมันชาย
เขตชนบท						
สถานบริการของรัฐ	**67.8**	**66.7**	**78.9**	**95.9**	**95.0**	**83.2**
สถานีอนามัยตำบล	54.4	52.3	64.9	25.8	2.2	18.8
สำนักงานสาธารณสุขอำเภอ	0.6	1.5	0.8	0.5	0.5	2.6
ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพ	0.3	0.0	0.0	1.4	2.2	0.0
ศูนย์บริการสาธารณสุขของ กทม.	0.3	0.0	0.0	0.0	0.1	1.4
โรงพยาบาลชุมชน	3.3	10.1	6.7	48.3	40.9	22.3
โรงพยาบาลประจำจังหวัด	0.5	0.0	1.7	8.7	32.3	18.1
โรงพยาบาลอื่น ๆ ของรัฐ	1.6	2.8	3.4	9.9	16.7	14.6
หน่วยแพทย์เคลื่อนที่	0.0	0.0	0.0	0.4	0.0	5.4
อสม. - ผสส.	4.2	0.0	0.4	0.0	0.0	0.0
ศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน	0.3	0.0	0.3	0.9	0.0	0.0
แพทย์ประจำตำบล	0.2	0.0	0.6	0.0	0.0	0.0
หน่วยแพทย์ทหาร	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.0
สถานบริการของเอกชน	**32.1**	**32.2**	**21.0**	**4.1**	**5.0**	**16.7**
ร้านขายยา	26.0	29.6	0.6	0.0	0.0	0.0
คลินิคเอกชน	5.8	3.6	20.2	2.0	2.9	15.0
โรงพยาบาลเอกชน	0.0	0.0	0.2	2.1	2.1	1.7
อื่น ๆ	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
รวมทุกแหล่ง	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
จำนวน	**977**	**58**	**830**	**163**	**1090**	**103**

ที่มา โครงการสำรวจภาวะคุมกำเนิดในประเทศไทย พ.ศ. 2539 โดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข

สำหรับรูปแบบการกระจายแหล่งบริการการวางแผนครอบครัวในกรุงเทพ-มหานครนั้น พบว่ามีรูปแบบเช่นเดียวกับเขตเมือง แต่บทบาทของภาคเอกชนจะโดดเด่นมาก (ตารางที่ 7) โดยเอกชนจะเน้นการบริการ ยาเม็ด ยาฉีด และ ถุงยางอนามัย แหล่งบริการของรัฐจะเน้นที่ ห่วงอนามัยและทำหมันหญิง ส่วนการทำหมันชายนั้น พบว่าทั้งรัฐและเอกชนมีบทบาทใกล้เคียงกัน โดยรัฐจะมีบทบาทมากกว่าเพียงเล็กน้อย แต่เมื่อพิจารณาเป็นรายภาคแล้ว จะเห็นว่ารัฐเป็นผู้ให้บริการยาเม็ดและถุงยางอนามัยมากที่สุดในภาคเหนือและภาคอีสาน สำหรับยาฉีด การทำหมันหญิงและห่วงอนามัยนั้น รัฐจะให้บริการมากที่สุดในทุกภาค ส่วนการทำหมันชายนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า ภาคเอกชนจะมีบทบาทในการให้บริการในภาคเหนือมากที่สุด โดยมีสัดส่วนถึงประมาณ 1 ใน 3

ตารางที่ 7 การกระจายร้อยละของสตรีที่กำลังสมรสอยู่ในปัจจุบัน (CMW) อายุ 15-44 ปี จำแนกตามแหล่งบริการวางแผนครอบครัว วิธีคุมกำเนิด และภาค พ.ศ.2539

เขตที่อยู่อาศัย	วิธีคุมกำเนิด						
	ยาเม็ด	ถุงยาง	ยาฉีด	ห่วงอนามัย	หมันหญิง	หมันชาย	ทุกวิธี
กรุงเทพฯ							
แหล่งบริการของรัฐ	11.2	15.6	35.1	88.9	82.1	56.7	45.5
สถานีอนามัยตำบล	2.4	-	6.6	10.1	0.3	4.2	2.2
โรงพยาบาลของรัฐ	3.8	4.9	9.3	73.2	80.0	32.4	36.4
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	5.0	10.7	19.2	5.5	1.7	20.1	6.9
แหล่งบริการของเอกชน	88.8	84.4	64.9	11.1	17.9	43.3	54.5
ร้านขายยา	81.7	84.4	2.8	-	-	-	35.7
อื่น ๆ	7.1	-	62.1	11.1	17.9	43.3	18.8
รวม	100.0	129.6	100.0	99.9	99.9	100.0	100.0
จำนวน	250	40	69	19	230	46	670

ตารางที่ 7 (ต่อ)

เขตที่อยู่อาศัย	วิธีคุมกำเนิด						
	ยาเม็ด	ถุงยาง	ยาฉีด	ห่วงอนามัย	หมันหญิง	หมันชาย	ทุกวิธี
ภาคกลาง							
แหล่งบริการของรัฐ	**45.2**	**39.2**	**71.9**	**100.0**	**89.4**	**87.6**	**69.7**
สถานีอนามัยตำบล	35.7	11.1	55.4	4.2	1.5	16.0	24.4
โรงพยาบาลของรัฐ	6.7	24.8	13.3	91.6	85.1	59.8	41.8
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	2.8	3.3	3.1	4.2	2.8	11.8	3.5
แหล่งบริการของเอกชน	**54.8**	**60.8**	**28.1**	**0.0**	**10.6**	**12.4**	**30.3**
ร้านขายยา	42.5	49.6	1.6	-	-	-	15.8
อื่น ๆ	12.4	11.2	26.5	-	10.6	12.4	14.5
รวม	100.1	100.0	99.9	100.0	100.0	100.0	100.0
จำนวน	**298**	**19**	**208**	**22**	**447**	**81**	**1,104**
ภาคเหนือ							
แหล่งบริการของรัฐ	**70.6**	**82.2**	**80.1**	**85.2**	**94.5**	**65.5**	**80.6**
สถานีอนามัยตำบล	51.7	59.7	66.1	14.7	1.5	19.0	38.9
โรงพยาบาลของรัฐ	6.1	22.5	11.8	59.2	88.4	39.3	34.7
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	12.7	-	2.2	11.3	4.6	7.3	7.0
แหล่งบริการของเอกชน	**29.4**	**17.8**	**19.9**	**14.8**	**5.5**	**34.5**	**19.4**
ร้านขายยา	26.3	17.8	0.6	-	-	-	9.3
อื่น ๆ	3.1	-	19.3	14.8	5.5	34.5	10.1
รวม	99.9	100.0	99.9	100.0	100.0	100.0	100.0
จำนวน	**298**	**11**	**251**	**28**	**312**	**52**	**972**
ภาคอีสาน							
แหล่งบริการของรัฐ	**69.5**	**73.5**	**77.6**	**95.0**	**97.0**	**100.0**	**85.1**
สถานีอนามัยตำบล	58.0	58.4	62.9	28.6	1.8	7.8	32.5
โรงพยาบาลของรัฐ	6.0	15.1	13.1	64.1	92.3	92.2	48.5
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	5.5	-	1.7	2.3	2.9	-	3.1
แหล่งบริการของเอกชน	**30.5**	**26.5**	**22.4**	**5.0**	**3.0**	**0.0**	**14.9**
ร้านขายยา	23.6	26.5	-	-	-	-	6.5
อื่น ๆ	6.9	-	22.4	5.0	3.0	-	8.4
รวม	100.0	100.0	100.1	100.0	100.0	100.0	100.0
จำนวน	**276**	**18**	**236**	**93**	**503**	**13**	**1,177**

ตารางที่ 7 (ต่อ)

เขตที่อยู่อาศัย	วิธีคุมกำเนิด						
	ยาเม็ด	ถุงยาง	ยาฉีด	ห่วงอนามัย	หมันหญิง	หมันชาย	ทุกวิธี
ภาคใต้							
แหล่งบริการของรัฐ	**60.7**	**49.2**	**81.0**	**91.4**	**95.0**	**96.7**	**78.0**
สถานีอนามัยตำบล	47.6	39.2	63.2	13.5	3.0	15.5	34.5
โรงพยาบาลของรัฐ	7.0	2.5	16.6	77.9	89.0	71.8	39.6
แหล่งบริการอื่น ๆ ของรัฐ	6.2	7.5	1.2	-	3.1	9.4	3.9
แหล่งบริการของเอกชน	**39.3**	**50.8**	**19.0**	**8.6**	**5.0**	**3.3**	**22.0**
ร้านขายยา	25.1	35.3	-	-	-	-	10.3
อื่น ๆ	14.2	15.5	19.0	8.6	5.0	3.3	11.7
รวม	**100.1**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**
จำนวน	**267**	**34**	**180**	**31**	**298**	**31**	**914**

ความพึงพอใจของผู้ใช้บริการ

ในส่วนของความพึงพอใจต่อแหล่งบริการของรัฐนั้น (ไม่ได้แสดงไว้ในตาราง) ผลการศึกษาพบว่าผู้ใช้บริการประมาณร้อยละ 70 เห็นว่าการบริการของรัฐอยู่ในเกณฑ์ที่น่าพอใจอยู่แล้ว ส่วนผู้ที่มีความเห็นว่าสมควรปรับปรุงการบริการ ส่วนใหญ่มีความต้องการให้ปรับปรุงในด้านบุคลากร โดยเฉพาะความสามารถของบุคลากร ความมีมนุษยสัมพันธ์ ควรมีการปรับปรุงในเรื่องการให้บริการที่ดี สะดวกรวดเร็ว วิธีคุมกำเนิดที่ปลอดภัย และมีให้เลือกหลากหลายตามความต้องการ ซึ่งอาจให้โดยไม่คิดค่าบริการ ส่วนการปรับปรุงในเรื่องสถานที่ให้บริการนั้นเห็นว่าควรมีการจัดสถานที่และสภาพแวดล้อมให้ดีกว่านี้ เมื่อเปรียบเทียบความพึงพอใจต่อแหล่งบริการระหว่างเขตเมืองเขตชนบทแล้ว สตรีในเขตชนบทมีความพึงพอใจในการบริการคิดเป็นสัดส่วนที่มากกว่าสตรีในเขตเมือง โดยภาคกลางมีความเห็นในทางบวกมากที่สุด

ส่วนการศึกษาซึ่งเป็นปัจจัยระดับบุคคลนั้น พบว่าสตรียิ่งมีการศึกษาสูง ก็ยิ่งมีความเห็นว่าควรมีการปรับปรุงแหล่งบริการมากกว่าผู้มีการศึกษาต่ำ ข้อคิดเห็นในการปรับปรุงส่วนใหญ่ได้มาจากผู้ที่มาใช้บริการยาฉีดคุมกำเนิด และทำหมันชายมากที่สุด สำหรับสถานบริการในภาพรวมสถานีอนามัยได้รับความพึงพอใจมากที่สุด ในขณะที่โรงพยาบาลของรัฐได้รับความพึงพอใจน้อย และมีความเห็นให้มีการปรับปรุงมากที่สุดโดยเฉพาะในเรื่องของบุคลากร

บทสรุป

จะเห็นได้ว่าแหล่งบริการการวางแผนครอบครัวในประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่เกือบ 80 เปอร์เซ็นต์ยังเป็นแหล่งบริการของรัฐ แม้ว่าเกือบทศวรรษที่ผ่านมา (จากปี พ.ศ.2530 ถึง พ.ศ.2539) ภาคเอกชนจะมีบทบาทและมีส่วนร่วมในการให้บริการวางแผนครอบครัวมากขึ้น โดยมีส่วนแบ่งการตลาด (market share) ประมาณ 1 ใน 4 เพิ่มจากปี 2530 เกือบ 40 เปอร์เซ็นต์แล้วก็ตาม แต่ก็พบว่ายังเป็นการให้บริการที่ไม่ยุ่งยากซับซ้อน อาทิ ยาเม็ดคุมกำเนิดและถุงยางอนามัย ในขณะที่สถานบริการภาครัฐที่ให้บริการมากที่สุด ก็คือ สถานีอนามัยตำบล ยังคงต้องรับภาระมากที่สุด โดยเฉพาะการบริการยาฉีดและยากิน ส่วนการบริการที่ซับซ้อนซึ่งต้องใช้เทคนิคและความชำนาญมากขึ้น ได้แก่ การใส่ห่วงอนามัย การทำหมันหญิง หมันชาย โรงพยาบาลของรัฐยังคงเป็นแหล่งบริการที่สำคัญอยู่ แต่เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบในเขตเมืองและเขตชนบทแล้วพบว่าภาคเอกชนมีบทบาทเพิ่มขึ้นอย่างมากในเขตเมือง โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพ-มหานคร โดยสตรีที่มีการศึกษาสูง มีอาชีพการงานดี จะใช้บริการของเอกชนมากกว่า ซึ่งหมายถึงการมีความรู้ความเข้าใจในวิธีการคุมกำเนิด ความสามารถในการพึ่งตนเอง และการแสวงหาโอกาสในการบริการที่ดีกว่า ดังนั้นจึงควรส่งเสริมให้ภาคเอกชนมีบทบาทและมีส่วนร่วมในการบริการให้มากขึ้น รวมทั้งพัฒนาขีดความสามารถของเอกชน ให้สามารถให้การบริการคุมกำเนิดที่หลากหลายเพื่อรองรับกลุ่มเป้าหมายดังกล่าว ซึ่งจะเป็นการลดภาระในด้านงบประมาณและบุคลากรของรัฐลงได้มาก ขณะเดียวกันสถานบริการของรัฐยังต้องเป็นแหล่งบริการที่สำคัญและจำเป็นแก่ประ-

ชาชนในเขตชนบทอยู่ เพราะการบริการวางแผนครอบครัวนับเป็นสวัสดิการหนึ่งที่รัฐจะพึงให้แก่ประชาชน โดยเฉพาะในกลุ่มที่ด้อยโอกาสและฐานะทางสังคม การศึกษาในครั้งนี้พบว่ารัฐให้ความสนใจในการเผยแพร่ถุงยางอนามัยในเขตชนบทมากขึ้น โดยเฉพาะทางภาคเหนือและภาคอีสาน ทั้งนี้อาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากการรณรงค์ต่อต้านการแพร่ระบาดของโรคเอดส์ (โครงการถุงยางอนามัย 100 เปอร์เซ็นต์) ซึ่งเป็นโครงการหนึ่งที่รัฐให้ความสำคัญมาก การคุมกำเนิดจึงถือเป็นผลพลอยได้ของโครงการดังกล่าวด้วย

ส่วนความพึงพอใจของผู้ใช้บริการนั้น แม้ว่าส่วนใหญ่ประมาณ 70 เปอร์เซ็นต์จะพอใจในบริการที่ได้รับอยู่แล้ว แต่ในส่วนของความเห็นที่ให้มีการปรับปรุงการบริการนั้น พบว่า บุคลากรของรัฐกลายเป็นจุดอ่อนที่ต้องได้รับการปรับปรุงมากที่สุด ทั้งในเรื่องความมีมนุษยสัมพันธ์ การให้บริการที่ดี สะดวกรวดเร็ว และการปรับปรุงสถานที่และสภาพแวดล้อมในสถานบริการ โดยเฉพาะโรงพยาบาลของรัฐซึ่งผู้ใช้บริการเห็นว่าควรมีการปรับปรุงมากที่สุด

นอกจากนี้ ควรมีการศึกษาต้นทุนและประสิทธิภาพของวิธีคุมกำเนิดในแต่ละวิธีว่า แบบ ไหนมีประสิทธิภาพ และประสิทธิผลมากที่สุด โดยต้องคำนึงถึงผลข้างเคียงและความปลอดภัยของผู้ใช้บริการด้วย เพราะหมายถึงการใช้งบประมาณที่มีอยู่อย่างคุ้มค่าและคุ้มทุนมากที่สุด แม้ว่าวิธีการคุมกำเนิดจะเป็นเรื่องของความสมัครใจของผู้ใช้ก็ตาม แต่ผู้ให้บริการก็ควรเผยแพร่ความรู้ ความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องประสิทธิภาพ ความปลอดภัยและผลข้างเคียงของการคุมกำเนิดในแต่ละวิธีให้ผู้รับบริการได้ทราบ ก่อน ที่จะตัดสินใจเลือกใช้วิธีคุมกำเนิดวิธีใดวิธีหนึ่งด้วย

จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด สรุปได้ว่าความหลากหลายมีให้เลือกได้ของแหล่งบริการ และความหลากหลายมีให้เลือกได้ของวิธีการคุมกำเนิดในประเทศไทยโดยใช้หลักการชมตลาด (cafeteria approach) มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในความสำเร็จของโครงการวางแผนครอบครัวแห่งชาติ และยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องให้บริการแก่คนหลาย

สถานะ อาชีพ ที่มีถิ่นฐานแตกต่างกันออกไป และในยามที่งบประมาณของประเทศมีอยู่อย่างจำกัด ความหลากหลายดังกล่าวโดยใช้หลักการชมตลาดอาจมีความจำเป็นต้องลดลง การครอบคลุมที่ต้องการให้ถ้วนทั่วเพื่อผลทางประชากรและผลด้านสวัสดิการของรัฐ อันได้แก่อนามัยเจริญพันธุ์ จะได้รับความกระทบกระเทือนมากยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ การถ่ายทอดภาระสู่ภาคเอกชน และแก่สตรีไทยที่อาจต้องมีทางเลือกในวิธีการคุมกำเนิดที่น้อยลง เป็นสิ่งที่จะต้องศึกษาให้ลึกซึ้ง เพื่อปรับหลักการและแผนในการให้บริการคุมกำเนิดในช่วง "เศรษฐกิจขาลง" ของประเทศขณะนี้

เอกสารอ้างอิง

จอห์น โนเดล, อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์ และนิพนธ์ เทพวัลย์. 2530. *การปฏิวัติขนาดครอบครัวในประเทศไทย : การลดลงอย่างรวดเร็วของภาวะเจริญพันธุ์ในประเทศโลกที่ 3.* นภาภรณ์ หะวานนท์ แปล. สถาบันประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์รวิตา.

มะลิ ลิวนานนท์ชัย. 2530. *การศึกษาสถิติการกระจายและการเข้าถึงบริการวางแผน ครอบครัวในประเทศไทยจากการสำรวจตัวกำหนด และผลของแบบแผนการใช้วิธีการคุมกำเนิดในประเทศไทย.* สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. เอกสารทางวิชาการหมายเลข 134.

อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์, ปราโมทย์ ประสาทกุล, วรชัย ทองไทย และฟิลิป เกสต์. 2540. *การสำรวจสภาวะคุมกำเนิดในประเทศไทย พ.ศ. 2539.* สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. เอกสารทางวิชาการหมายเลข 212.

อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์ และพีระสิทธิ์ คำนวณศิลป์. 2525. *การวิเคราะห์การกระจายและการเข้าถึงบริการการวางแผนครอบครัวในประเทศไทย.* สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 63.

อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์ และมะลิ ลิวนานนท์ชัย. 2529. *สถิติเกี่ยวกับการใช้และการเข้าถึงบริการคุมกำเนิดจากแหล่งบริการของรัฐและเอกชนในประเทศไทย จากการศึกษาสภาวะการคุมกำเนิดของประเทศในปี พ.ศ. 2527.* สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. เอกสารทางวิชาการหมายเลข 111.

Rodriguez, German. 1978. *Family Planning Availability and Contraceptive Practice.* International Family Planning Perspective 4(4) : 100-155.

Rosenfield,A.G., Anthony Bennett, Somsak Varakamin and D. Lauro. 1982. *Thailands family planning program : an Asian success story.* International Family Planning Perspectives 8(2) : 43-51.